

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ХЕРСОНСЬКІЙ І ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено і проаналізовано український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку ХХ століття. Описано основні напрями політичної діяльності українських партій. Проаналізовано діяльність національних просвітницьких організацій в регіоні. Автор доводить, що український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях розвивався в рамках загальноукраїнських тенденцій.

Ключові слова: політичний рух, політична партія, революція, вибори, зібрання, депутат.

Освещено и проанализировано украинское национальное движение в Херсонской и Таврической губерниях в начале ХХ века. Описано основные направления деятельности украинских политических партий. Проанализировано деятельность национальных просветительных организаций в регионе. Автор доказывает, что украинское национальное движение в Херсонской и Таврической губерниях развивалось в рамках общеукраинских тенденций.

Ключевые слова: политическое движение, политическая партия, революция, выборы, собрание, депутат.

The Ukrainian national movement in Kherson and Tavrya provinces at the beginning of XX century is considered and analysed. General trends of Ukrainian parties' political activities have been described. Activities of national educational organizations in region have been analyzed. Author proves that Ukrainian national movement in Kherson and Tavrya provinces developed in frame of general Ukrainian tendencies.

Key words: political movement, political party, revolution, election, meeting, deputy.

В сучасній Україні сформувалися належні умови для розвитку громадянського суспільства. Важливою складовою громадянського суспільства є діяльність політичних партій і громадських організацій. Цінним джерелом для розбудови цих складових громадянського суспільства є досвід українських політичних партій і громадських організацій початку ХХ ст.

Важливими складовими українського національного руху початку ХХ ст. були культурно-просвітницькі організації і політичні партії. Питання діяльності українських «Просвіт» на Півдні України висвітлено в рамках комплексного дослідження Л. Євселевського і С. Фариної [1]. В роботах А. Мисечко проаналізовано діяльність українських культурно-просвітницьких товариств на Херсонщині [2-4]. У комплексних дослідженнях О. Голобуцького і В. Кулика [5], І. Калмакана і О. Бриндака [6], А. Павка [7], Ю. Лаврова [8], присвячених політичним партіям і організаціям в Україні на початку ХХ ст., побіжно розглянуто питання діяльності українських партій у Херсонській і Таврійській губерніях. Частково діяльність політичних партій на Півдні України висвітлена в рамках досліджень окремих політичних сил. Серед таких робіт, в першу чергу, слід відзначити дослідження В. Головченка «Від «Самостійної України» до Союзу визволення України» [9], С. Донченко «Ліберальні партії України (1900-1919 рр.)» [10] і Т. Бевз «Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР)» [11]. Проблема розвитку українського національного руху на Півдні України висвітлена в рамках досліджень Г. Турченко,

присвячених аналізу суспільно-політичних процесів у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. [12-14]. Однак у сучасній українській історіографії відсутнє окреме узагальнююче наукове дослідження, присвячене розвитку українського національного руху Південної України. Тому ми зробили спробу визначити особливості розвитку українського національного руху у Херсонській і Таврійській губерніях на початку ХХ століття.

В південноукраїнському регіоні були представлені обидві течії українського політичного руху – самостійники і автономісти. На початку ХХ ст. невеликі групи самостійників виникають в Одесі [15, с.118]. Наприкінці літа 1901 р. члени РУП (яка до 1903 р. перебувала на самостійницькій платформі) О. Коваленко і Л. Мацієвич, перебуваючи в Севастополі, організували нелегальний пропагандистський гурток. Потрібну літературу вони отримували через випускника Харківського технологічного інституту К. Румницького та сестер Л. Мацієвича [9, с.21].

Досить впливовою на Півдні України була одеська група самостійників на чолі з І. Луценком, І. Липою і С. Шелухіним. Вони були найактивнішими діячами українства в місті. Саме в Одесі 23 листопада 1905 р. пройшов перший у Російській імперії український мітинг. Серед організаторів активною діяльністю відзначилися українські самостійники. Розпорядником мітингу був І. Луценко. Учасник мітингу Д. Сигаревич характеризував цю подію наступним чином: «За багато років свого політичного рабства українці в перший раз змогли вільно заговорити на рідній мові про власні потреби» [16, с.58]. Виголошу-

вали промови С. Шелухін і Д. Сигаревич. Учасників мітингу привітали представники російських есерів і есдеків, Бунду, польської та литовської громади міста [16, с.58]. Участь у мітингу 23 листопада 1905 р. взяли близько 2 тис. українців [17]. 4 грудня 1905 р. в Одесі відбувся новий український мітинг, організований за участі І. Луценка.

Одеські самостійники стояли і біля витоків місцевої «Просвіти». Так, у правління товариства входили І. Луценко і С. Шелухін [18]. І. Луценко став першим головою одеської «Просвіти» [19, с.416], а С. Шелухін був обраний товаришем голови товариства [20, с.327]. Редактором перших україномовних видань Одеси «Народное дело» і «Народна справа» був також І. Луценко [19, с.416]. На початку 1906 р. офіційним редактором і видавцем місцевого українського видання «Вісті» стала дружина С. Шелухіна – Л. Шелухіна [21].

Одеські самостійники брали активну участь у політичних процесах, що відбувалися в Одесі. І. Луценко представляв інтереси одеської громади УДП в Одеській раді робітничих депутатів наприкінці 1905 р. Варто зазначити, що самостійник входив до складу Пленуму Одеської ради [22, с.265]. Під час виборів до I Державної Думи С. Шелухін, І. Луценко та наближені до самостійників Ф. Шульга і Д. Сигаревич балотувалися за виборчим списком партії кадетів як представники української громади міста [23]. Однак непорозуміння з кадетами в 1906 р. призвели до того, що під час виборчої кампанії до II Думи С. Шелухін, І. Луценко, Ф. Шульга та Д. Сигаревич вже йшли на вибори за списком менш популярної російської Партії мирного оновлення як кандидати від «української поступово-демократичної групи» [24]. Під час виборів до IV Думи в 1912 р. одеські українці висунули власного кандидата – С. Шелухіна [25].

Прихильники автономіських поглядів входили до складу українських соціалістичних і ліберальних партій. На початку XX ст. в південноукраїнському регіоні йшов процес формування організаційної структури майбутньої Української партії соціалістів-революціонерів. В період російської революції 1905-1907 рр. українські есерівські гуртки виникають в Сімферополі та Одесі [26, с.75]. Лідером сімферопольських українських есерів в 1907 р. був Л. Топчинський. Варто зазначити, що в Сімферополі виник конфлікт між українськими та російськими соціалістами-революціонерами. Останні виступили проти створення українських есерівських осередків та відмовляли своїм українським союзникам по політичній боротьбі в праві вести агітаційну роботу на українській мові. Ця ситуація сприяла зближенню українських есерів з татарськими соціалістами.

Представники Сімферопольського осередку українських есерів створили власне робітниче відділення. Українські есери брали активну участь у селянських заворушеннях, боролися за поширення свого впливу в селянських спілках в період першої російської революції. Велася робота зі створення селянських есерівських гуртків. Так, Сімферопольський есерівський гурток створив невелику селянську групу в с. Велика Михайлівка Мелітопольського повіту. Спільними заходами представників Київ-

ського та Сімферопольського есерівських гуртків створено селянські організації у селах Чернігівської, Волинської та Подільської губерній [5, с.68].

Першою українською партією, чії осередки сформувалися на Півдні України на початку XX ст., була Революційна українська партія (далі – РУП). Впродовж 1903-1904 рр., коли РУП відмовилася від самостійницької платформи, виникла Одеська парт-організація [9, с.28], яка мала добре налагоджені зв'язки зі своїми колегами з інших регіонів України. У 1903 р. представники РУП від Одеси і Севастополя взяли участь у святкуванні ювілею І. Котляревського в Полтаві [27, с.131,132].

Відносно активну роботу вели руповці в Одесі. Місцева парт-організація в 1904 р. агітувала «проти російсько-японської війни». Українські соціал-демократи видали відозву до робітників, у якій, аналізуючи причини війни і роль російського уряду у воєнних діях, доводили, що це «нікому не потрібне вбивство» [28]. Одеська Вільна громада брала участь в ідеологічній дискусії, що точилася в РУП на початку 1905 р. Одеські есдеки підтримали позицію М. Порша, який, спираючись на роботи К. Каутського, доводив необхідність створення власної національно-політичної програми української соціал-демократії [29, с.108].

Видання РУП, особливо «Селянин», здобули популярність серед сільської молоді Херсонської губернії. Створювалися гуртки, на засіданнях яких молодь читала й обговорювала партійні видання [30]. Іноді херсонські селяни самі розкидали по селах відозви РУП [31].

На думку В. Головченка, агітація РУП позначилася на суспільно-політичних процесах в регіоні. Так, страйк сільськогосподарських робітників, що почався зі Сквирського повіту, на початку травня 1905 р. поширився всією Київською, а згодом Полтавською, Волинською і Херсонською губерніях [9, с.71]. Керівниками виступив селян в 1905 р. стали українські соціалісти й есери, які очолили місцеві відділення Всеросійської селянської спілки. Головними вимогами Спілки були створення земельного фонду, наділення трудящого селянства землею й автономія України [12, с.61].

На II партз'їзді у грудні 1905 р. РУП було перейменовано на Українську соціал-демократичну робітничу партію (далі – УСДРП) [32, с.130]. На Херсонщині і Таврії, де знаходилися найбільші промислові центри і був зосереджений фабрично-заводський пролетаріат, УСДРП мала невеликі партійні групи [9, с.64].

Українські соціал-демократи Одеси наприкінці 1905 р. брали участь в роботі Одеської ради робітничих депутатів, де інтереси УСДРП представляв робітник Хижняка [22, с.266]. Однак до початку Української революції 1917 р. українські соціал-демократи не виявляли більше політичної активності в Одесі [6, с.39].

На початку 1905 р. з РУП виокремилася група на чолі з М. Меленевським і утворила Українську соціал-демократичну «Спілку», що увійшла до складу РСДРП [32, с.136]. «Спілка» влітку 1905 р. створила в Одесі власну типографію. До Одеси зі Львова було перенесено редакцію газети «Правда», яка почала

виходити російською мовою. В одеській типографії також видавалися прокламації, що розповсюджувалися серед селян Бессарабської губернії [33, с.134].

В умовах реакції діяльність «Спілки» фактично припинилася. У 1912 р. Провінційне бюро Української соціал-демократичної спілки робить спробу відновити місцеві осередки, закликавши своїх партійців брати активну участь у сільській кооперації та місцевому самоврядуванні [34, арк.2,3зв.]. У 1912 р. соціал-демократичні гуртки, створені «Спілкою», діяли в Єлисаветграді [35, арк.268].

Формування українських ліберальних партій у південноукраїнському регіоні відбувалося на основі громад Загальної безпартійної організації, що діяли в Єлисаветграді, Одесі, Херсоні і Севастополі. Внутрішня структура громад не змінилася навіть після створення навесні 1904 р. Української демократичної партії й ухвалення нею своєї програми [8, с.23].

Після створення Українська демократична партія (далі – УДП) майже одразу розділилася на радикалів і поступовців. Розкол торкнувся і Одеської громади, що розпалася на Стару (на чолі з М. Комаром) та Нову (на чолі з С. Шелухіним) громади. Українська радикальна партія популярності в місті не здобула, обидві громади виявилися прихильними до УДП [5, с.44]. Політична діяльність українських лібералів на всій Наддніпрянщині виявилася паралізованою, тому постало питання про об'єднання двох напрямків українського ліберального руху.

У регіоні сформувалися досить активні громади Української демократично-радикальної партії (далі – УДРП). Так, на об'єднаному з'їзді делегати Одеської, а також полтавська і катеринославські громади УДРП висловили бажання видавати власні щотижневі газети, і запропонували Київській громаді самій взятися за видання щоденної української газети [8, с.36]. Слід зазначити, що вже у листопаді 1905 р. Одеська громада УДП виявила бажання організувати власне україномовне видання [36].

Близькість поглядів українських лібералів і російських кадетів стала основою для їх співпраці. Під час виборів до І Думи в Одесі представники УДРП були внесені до виборчого списку кадетів [37, с.3]. Радикал-демократи взяли активну участь у передвиборчій кампанії кадетів. Так, на передвиборчих зборах І. Пилипінський порушив питання про необхідність викладання українською мовою в школі. На цих зборах самостійник І. Луценко роз'яснював присутнім незрозумілі терміни виборчого законодавства українською мовою [38]. Однак, вважаючи громадську підтримку українських лібералів в Одесі недостатньою, кадети замінили напередодні голосування українських кандидатів на більш популярних представників від єврейської громади міста.

У жовтні 1906 р. на з'їзді УДРП було переглянуто партійний статут, що дозволило членам УДРП одночасно належати і до інших політичних партій. Тепер українські ліберали могли брати безпосередню участь у Партії народної свободи [10, с.67]. Проте співпраця з кадетами мала негативні наслідки для українських лібералів. Більша популярність кадетів серед населення і схожість вимог соціально-

економічної програми українських і російських лібералів ставали на заваді розширення соціальної бази УДРП. Наприкінці 1907 р. після виборів до III Думи значна частина членів УДРП перейшли до Партії народної свободи [39, с.122]. Таким чином, російські кадети насправді були потужним конкурентом УДРП у боротьбі за вплив на населення південноукраїнського регіону.

В період реакції громади УДРП зосередили свою діяльність на участі в культурно-просвітницьких заходах. На Півдні України відбувається процес формування організацій Товариства українських поступовців (далі – ТУП). За своїм змістом і характером діяльність ТУП поширювалась на справи легальні. Однак, враховуючи переслідування з боку уряду, діяльність поступовців мала таємний, «конспіративний характер» [39, с.124]. Отже, в умовах політичних обмежень і переслідувань українські ліберальні діячі були змушені звернутися до легальних культурницьких форм діяльності.

Найбільш плідними виявилися зусилля представників українського національного руху у сфері культурно-просвітницької діяльності. Перші «Просвіти» на підросійській Україні були зареєстровані восени 1905 р. саме в Катеринославі та Одесі, що свідчить про згуртованість українського руху в південноукраїнському регіоні. У 1906 р. була створена миколаївська «Просвіта» [40, с.8].

25 листопада 1905 р. одеською владою було затверджено статут місцевої організації «Просвіти». А 31 грудня відбувся літературно-артистичний вечір на користь новоутвореного товариства в театрі «Гармонія», що стало першою публічною акцією одеських просвітян [41].

З 1908 р. на одеську «Просвіту» посипалися всілякі утиски. Просвітян звільняли з роботи, їх переслідували. На сторінках чорносотенної газети «Русская речь» публікувалися заклики закрити одеську «Просвіту». Одеські чорносотенці бачили в просвітянах представників крайніх революційних організацій: «Товариства мазепинців, що існують усюди в Малоросії і Галичині під назвою «Просвіта», знаходяться під впливом поляків і жидів і слугують носієм самого безумного соціалізму і анархізму» [42]. Для допомоги і захисту членів свого товариства одесити створили бюро з працевлаштування [43], а також діяли безкоштовні консультації присяжних повірених і їхніх помічників [44]. Однак одеську «Просвіту» було закрито однією з перших на Наддніпрянщині – в листопаді 1909 р. [45, с.122]. На момент закриття одеська «Просвіта» в 1909 р. нараховувала 600 чол. [46].

Значну роль у формуванні національної свідомості відіграє колективна історична пам'ять і історичний міф. Формуванню історичних знань українського населення південноукраїнського регіону сприяли лекції і читання рефератів, організовані «Просвітами». Лекції з історії козаччини в «Просвіті» Миколаєва читав М. Аркас [47]. А лекційний комітет одеської «Просвіти» ухвалив рішення створити систематичний курс з історії України, що мав складатися з кількох монографій [48].

Активну видавничу діяльність розгорнули в Одесі представники українського національного руху.

Так, 1 січня 1906 р. просвітяни самочинно видали перший номер газети «Народное дело» [45, с.111]. На початку лютого 1906 р. вийшов перший номер видання «Вісті» [49]. А 1910 р. в Одесі місцеве українство готувало видання журналів «Огляд» і «Stelo l'Ukrainju» («Українська зірка», на есперанто). Видавцем обох журналів був В. Хоменко [50;51]. У 1912 р. П. Боровик отримав дозвіл на видання українською мовою в Одесі журналу «Громадянин» за редакцією А. Бовкуна [52]. Однак плани організації нових видань так і не вдалося реалізувати.

Поряд з «Просвітами» в регіоні діяли й інші українські культурно-просвітні товариства. Так, українська інтелігенція Одеси заснувала в 1910 р. одеський «Український клуб» на зразок «Англійського клубу» для забезпечення розваг і задоволення мешканців міста. У 1912 р. велася робота над створенням «Українського клубу» в Катеринославі [53]. На січень 1913 р. клуб в Одесі налічував 73 члени. Тільки за 1911 р. український клуб влаштував 81 вечір і 3 маскаради, 33 літературно-вокальні вечори та 35 спектаклів [3, с.183]. Однак 20 листопада 1913 р. «Український клуб» було зачищено у зв'язку з порушеннями статуту [45, с.123].

Проте діяльність «Українського клубу» в Одесі, хоча і передбачала літературні та драматичні вечори, читання рефератів, дещо звужувала культурно-освітні потреби українства. Тоді було вирішено заходами членів драматичної секції «Просвіти» організувати музично-драматичну спілку «Українська Хата» в Одесі, що продовжувала діяти до 1917 р. Засновниками товариства були актриса О. Бродницька (Німченко), В. Фоменко та М. Пілецька-Урбанович. Перші збори «Української Хати» відбулися 25 серпня 1910 р. в «Домі польським» [4, с.96]. У південноукраїнському регіоні також діяли український музично-драматичний гурток «Український Кобзар» (Севастополь) [54], українське артистичне товариство «Баян» (Одеса) [49].

Напередодні світової війни український політичний рух в Південній Україні, як і в інших частинах Наддніпрянщини, не набув масового характеру. Причиною цього стала потужна конкуренція з боку інших суспільно-політичних рухів, у першу чергу, загальноімперських. Безумовно, на тлі дій добре організованих і більш масових російських політичних

партій і організацій, прояви активності представників українських партій виглядали незначними. Однак, агітація українських політичних сил знайшла свій відгук серед населення Півдня України. Усі політичні течії українського національного руху були представлені в південноукраїнському регіоні.

На Півдні України були представлені як українські автономісти, так і самостійники. Соціальні вимоги українських соціалістичних партій знайшли підтримку серед селянства Півдня України, серед яких українці склали 93,4 % на початку ХХ ст. [12, с.40]. Саме під керівництвом українських соціал-демократів і есерів в регіоні формуються в період російської революції 1905-1907 рр. місцеві відділення Всеросійської селянської спілки. Більш того, українські соціалісти Півдня очолили у досліджуваний період Всеросійську селянську спілку. Центром діяльності українських есерів Півдня України стала Таврійська губернія.

Українські ліберали Півдня України переживали ті ж самі політичні процеси, що і решта українських ліберальних організацій. Так, майже одразу після створення місцевих громад УДП відбувся розкол у громадах Одеси і Катеринослава. Варто зазначити, що місцеві самостійники входили також до складу ліберальних партій – УДП і УДРП. Про впливовість одеських самостійників свідчить те, що вони змогли висунути власних кандидатів під час виборів до Державних Дум. Окрім того, прихильники ідеї самостійності України були одними із засновників одеської «Просвіти». Основними методами політичної діяльності представників українського руху була агітація і культурно-просвітницька робота з населенням.

Щодо українського культурно-просвітнього руху, то саме на Півдні України виникають перші «Просвіти» на Наддніпрянщині – в Одесі і Катеринославі. У регіоні виходила низка українських видань – «Вісті» (Одеса), «Народное дело» (Одеса). У діяльності місцевих «Просвіт» брали участь такі відомі діячі українського національного руху, як М. Комаров, С. Шелухін, І. Луценко (Одеса), М. Аркас (Миколаїв) тощо. Значну популярність мали місцеві українські аматорські гуртки, в яких активну участь брали селяни і робітники регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. – К., 1993.
2. Мисечко А.І. До традиції святкування Шевченківських днів в Одесі // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 260-265.
3. Мисечко А.І. М.Ф. Комаров і Одеська «Просвіта» // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 178-185.
4. Мисечко А.І. Товариство «Українська хата» в Одесі // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вип. 7. – С. 94-99.
5. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дослідження. – К., 1996.
6. Калмакан І.К., Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. – Одеса, 1992.
7. Павко А.І. Політичні партії і організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ століття. Зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999.
8. Лавров Ю.П. Виникнення та діяльність українських політичних партій (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Історія України. – 1999. – № 21-24. – С. 1-64.
9. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків, 1996.

10. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ, 2004.
11. Бевз Т.А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008.
12. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (Кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003.
13. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). – Запоріжжя, 2005.
14. Турченко Г.Ф. Суспільно-політичні рухи в південноукраїнському регіоні на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXII. – С. 32-38.
15. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006.
16. Сигаревич Дм. Первый украинский митинг в Одессе // Южные записки (Одесса). – 1905. – 16 октября. – С. 57-58.
17. Коммерческая Россия (Одесса). – 1905. – 25 ноября.
18. Народное дело (Одесса). – 1906. – 1 января.
19. Мисечко А. До взаємовідносин польської та української громади в Одесі в другій половині XIX – на початку XX століття // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. – Одеса – Ополе – Вроцлав, 2008. – С. 414-418.
20. Дружкові І.С. Внесок Одеси у український державотворчий рух 1917-1918 рр. (на прикладі діячів Центральної Ради та Гетьманату) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. Серія: Історія. – С. 327-332.
21. Рідний край (Полтава). – 1906. – 10 лютого.
22. Рябинин-Скляревский А. Совет Рабочих Депутатов г. Одессы в 1905 г. // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине. – Одесса, 1925. – С. 253-267.
23. Рада (Київ). – 1907. – 25 січня.
24. Рада (Київ). – 1907. – 28 січня.
25. Дніпрові хвилі (Катеринослав). – 1912. – 5 лютого.
26. Павко А. Між романтизмом і реалізмом (3 історії Української партії соціалістів-революціонерів) // Пам'ять століть. – 2000. – № 4. – С. 71-79.
27. Повідомлення директора Департаменту поліції начальну катеринославського охоронного відділення про діяльність РУП. 27 листопада 1903 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. Ч. 1. – К., 2003. – С. 131-132.
28. Праця (Львів). – 1904. – березень.
29. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 101-114.
30. Праця (Львів). – 1904. – вересень.
31. Праця (Львів). – 1904. – травень.
32. Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 129-137.
33. Риш А. Очерки по истории «Спилки» // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С. 125-173.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань, ф.57, оп.1, спр.115.
35. Центральний державний історичний архів у м. Київ, ф.268, оп.1, спр.740.
36. Коммерческая Россия (Одесса). – 1905. – 26 ноября.
37. Штерн С. Десятилетие к.-д. партии в Одессе (клички воспоминаний). – Одесса, 1915.
38. Юг (Херсон). – 1905. – 17 ноября.
39. Павко А. Товариство українських поступовців: маловідомі сторінки // Віче. – 2000. – № 3. – С. 120-127.
40. Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Південній Україні (1900-1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 1999.
41. Рідний край (Полтава). – 1905. – 24 грудня.
42. Русская речь (Одесса). – 1909. – 25 июня.
43. Вісті (Одеса). – 1906. – 21 березня.
44. Слово (Київ). – 1909. – 15 лютого.
45. Болдирев О.В. Одеська громада: істор. нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-і рр. XIX – XX ст. – Одеса, 1994.
46. Село (Київ). – 1909. – 3 грудня.
47. Рідний край (Полтава). – 1906. – 4 березня.
48. Рада (Київ). – 1906. – 12 грудня.
49. Громадська думка (Київ). – 1906. – 9 лютого.
50. Село (Київ). – 1910. – 21 жовтня.
51. Село (Київ). – 1911. – 6 січня.
52. Засів (Київ). – 1912. – 23 березня.
53. Дніпрові хвилі (Катеринослав). – 1912. – 31 жовтня.
54. Дніпрові хвилі (Катеринослав). – 1913. – 1 березня.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

*Г.Ф. Турченко – д.і.н., професор, Запорізький національний університет;
Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.*

© С.П. Назарова

Стаття надійшла до редакції 10.06.09